

РОЛЬ БІБЛІОТЕК У ФОРМУВАННІ ЄДИНОГО НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

УДК 021(477)

Валерій ГОРОВИЙ,

заступник генерального директора НБУВ, керівник СІАЗ, канд. філос. наук, ст. наук. співробітник

Бібліотеки: погляд у завтра

У статті прогнозується розвиток сучасних бібліотек, що залежить від еволюції читацької аудиторії під впливом реалій сьогодення.

К л ю ч о в і с л о в а: бібліотечне обслуговування, запити користувачів, дистантні форми обслуговування, комп'ютеризація внутрішньобібліотечних процесів, електронні інформаційні технології, інформатизація.

Помітне прискорення темпів суспільного життя, характерне для останніх десятиріч, зумовлює необхідність постійного вдосконалення діяльності всіх суспільних інститутів, їх функціональної і, відповідно, структурної модернізації. Така модернізація може бути успішною лише при врахуванні найбільш суттєвих змін, найважливіших викликів, що постають перед суспільством. У цьому контексті у суспільства дедалі більшою мірою зростають потреби у відповідній інформації. У зв'язку з цим, нині сам процес продукування нової інформації, розвиток структур, необхідних для її організації, а також підвищення ефективності використання вже наявних інформаційних ресурсів набувають першорядної ваги і є, власне, основою інформатизації суспільства.

В Україні та інших країнах СНД для реалізації завдань, пов'язаних із процесом інформатизації суспільства, існує ще досить неефективно використовуваний резерв – сформована ще в радянські часи розгалужена система бібліотечних закладів. На жаль, сьогодні їхнє практичне значення в перебігу кардинальних суспільних перетворень є малопомітним. Дискусії науковців про перспективи розвитку бібліотек, перетворення їх на віртуальні,

якісно нові інформаційні центри, культурно-інформаційні центри¹ ведуться на теоретичному рівні, віддаленому від запитів сьогодення, від потреб і турбот сучасної бібліотеки.

Змінити ситуацію в сучасній бібліотечній діяльності, звичайно, можна, покладаючись на використання культурного потенціалу національної інтелігенції для донесення до свідомості чільних представників владних структур, провладного оточення, що полюбляє називати себе сучасною елітою, розуміння проблем культурного будівництва не менш важливими, ніж, скажімо, економічних. Бібліотечні заклади можуть також внести свій вклад у розвиток культурно-інформаційної сфери суспільства, ефективно використовуючи ті невеликі кошти, що все ж таки одержуються в рамках наявного фінансування, мобілізуючи наявні можливості, перебудовуючи свою роботу таким чином, щоб вона якомога більше відповідала запитам суспільства.

Сучасні соціологічні дослідження як в Україні,

¹ Див., наприклад: Чачко А. С. Библиотековедение в человеческом измерении: Монография / Международная Академия информатизации при ООН. Отделение «Библиотековедение». – К.; М., 2000. – С. 97–99.

так і в інших країнах СНД (адже стартові умови для розвитку бібліотечної роботи на території колишньої союзної держави практично були однаковими), що здійснювалися впродовж останніх десяти років якраз і є корисним матеріалом для висновків стосовно перспективних шляхів в організації сучасної бібліотечної роботи, дають уявлення про сучасних користувачів бібліотек і їхні запити. Вони також свідчать, що під впливом динамічних суспільних перетворень упродовж останнього десятиріччя відбулися суттєві зміни в читацькій аудиторії бібліотечних закладів. Соціологічні дослідження цього періоду в НБУВ, зокрема, свідчать про зменшення серед читачів кількості представників інженерно-технічної інтелігенції, що становила основу категорії обліку природничо-технічного профілю, із 43,5 % до 34 %, у той самий час, як число читачів гуманітарного профілю зросло з 35 % до 66,5 %². У структурі читацької аудиторії, представленої раніше ІТП, до кінця минулого десятиріччя з'явилося 14,4 % підприємців, 9,6 % крупних бізнесменів та власників фірм, 2,1 % декларованої офіційною пропагандою як найбільш передової і перспективної частини сільських жителів – фермерів³.

У НПБУ спеціалісти, представники комерційних структур хоча й були витіснені студентською читацькою аудиторією, проте становлять близько 47 %⁴, що особливо яскраво свідчить про структурні зміни в середовищі читачів. Значно більший процент бізнесменів порівняно з цифрами, наведеними вище, зумовлюється специфікою парламентської бібліотеки, фондами якої намагаються скористатися лобісти крупних економічних структур у прагненні вплинути на процеси законотворення. Характерними у зв'язку з цим є і читацькі інтереси: галузева економічна література, право, історія тощо.

Соціологічні дослідження свідчать про об'єктивну втрату можливостей навіть великими бібліотеками у задоволенні запитів читачів. Так, навіть у

Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського з її фондами на час досліджень на межі 13 млн одиниць зберігання про неповне задоволення потреб наприкінці 90-х років минулого століття повідомили 35 % читачів⁵.

І це не випадково. Впродовж 90-х років минулого століття майже в 10 разів скоротилися вітчизняні поточні надходження до бібліотек науково-дослідних установ – з 8700 у 1992 р. до 883 у 2000 р. Наприкінці 90-х років НБУВ одержала в системі міжнародного документообміну в 9 разів менше видань, ніж на початку десятиріччя, втративши 545 зарубіжних партнерів⁶.

У цей же час у регіонах на рівні районних бібліотек типовою була ситуація, описана в дослідженнях по Надвірнянському районі, де зміст одержуваної інформації задовольняв лише 56,6 % читачів, а 36,6 % із них взагалі отримали відмову в потрібній інформації⁷.

Про неблагополучність сільських бібліотек соціологічні дослідження свідчать також і в інших регіонах України. Існуючою системою обслуговування задоволена лише третина читачів на Донеччині⁸. Як зауважують дослідники, в умовах неспроможності сьгоднішніх жителів села купувати літературу і передплачувати періодичні видання (систематичне придбання друкованих видань було дуже характерним для українського села півтора-два десятиріччя тому) бібліотеки лишилися практично основною можливістю селян прилучатися до друкованого слова. Через це дослідники засвідчують невисокий рівень вимог сільського читача до бібліотечних послуг. Побажання стосовно покращання роботи бібліотеки торкаються насамперед проблем матеріально-технічного забезпечення: наявності тепла, світла, якісного ремонту, прийнятних меблів і т. п.⁹ Лише близько 10 % опитаних корист-

⁵ Там само.

⁶ *Онищенко О. С.* Про стан та завдання розвитку в НАН України бібліотечно-інформаційної справи // *Бібліотечний вісник*. – 2003. – № 5. – С. 3–7.

⁷ Роль маркетингових досліджень в оптимізації обслуговування користувачів Надвірнянської ЦБС Івано-Франківської області // *Бібл. планета*. – 2006. – № 1. – С. 31.

⁸ Роль бібліотеки в житті сільського жителя: (За результатами соціол. дослідження в Донецькій області) // *Зб. робіт переможців Другого конкурсу на кращу науково-дослідну роботу серед ОУНБ України / НПБУ*. – К., 2003. – С. 8–20.

⁹ *Новальська Т. В.* Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX – початок XXI ст.): Монографія. – К.: КНУКіМ, 2005. – 176 с.

² *Коваль Т.* Український читач на тлі суспільних перетворень // *Вісн. Книжкової палати*. – 2003. – № 2. – С. 29.

³ *Коваль Т.* Соціально-демографічні характеристики сучасного читача наукової бібліотеки // *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 234–247.

⁴ *Савіна З. І.* Інформаційний потенціал НПБ України в світлі проблем обслуговування користувачів // *Бібліотеки і читач на порозі XX сторіччя: Зб. наук. пр. / НПБУ*. – К., 1998. – С. 23.

тувачів цієї категорії практично без надії мріють про сучасне технічне оснащення¹⁰.

Поступово, однак, ситуація змінюється в середовищі користувачів, наближених до великих бібліотек; відбуваються зміни, зумовлені процесами комп'ютеризації, долучення дедалі більшої частини суспільства до інтернет-технологій¹¹. При цьому передові технології, засновані на комп'ютеризації поступово проникають у практику бібліотечного обслуговування. І це негайно знаходить відгук у користувачів. Серед них відразу ж набуває популярності користування електронним каталогом, електронними можливостями довідкової служби. Дедалі більше дистантних користувачів висловлює побажання користуватися інформаційними, інформаційно-аналітичними продуктами на актуальні суспільно значущі теми, підготовлені інформаційними структурами бібліотек, користуватися послугами електронних бібліотек, що поступово формуються в інформаційному середовищі. Популярність цих бібліотек зростає і, наприклад, у НБУВ число їх щоденних користувачів уже значно перевищує число читачів у читальних залах. Про певні особливості даної аудиторії користувачів також свідчать соціологічні дослідження. Сьогодні вона складається, з двох основних категорій – молоді, що навчається, та «інтелектуальної еліти»: вчених, викладачів. За діловими характеристиками це – прагматики, які цікавляться довідковою, навчальною і науковою інформацією. Тематична зацікавленість найбільш виражена у сферах економіки, права, електроніки¹².

До кінця 90-х років ХХ ст., за даними В. Немошкаленка, З. Савіної, Н. Березіної та інших дослідників¹³, простежується значне омолодження чи-

тацької аудиторії бібліотек за рахунок студентської молоді та учнів.

Матеріали соціологічних досліджень серед читачів, що проводяться як в Україні, так і в інших країнах, для яких характерні суспільні перетворення постсоціалістичної орієнтації, перш за все свідчать про помітні зміни в середовищі різних категорій користувачів, зміни в запитах на бібліотечне обслуговування. Невідповідність набору послуг у більшості існуючих бібліотек цим запитам, бібліотек, що не мали можливості впродовж останніх двох десятиріч змінюватися разом зі своїми читачами, потребує суттєвої перебудови їхньої діяльності. Така перебудова має здійснюватись і на суб'єктивному рівні, в свідомості бібліотечних працівників, і об'єктивно, через вдосконалення технологій обслуговування користувачів та реорганізацію бібліотечної справи в цілому відповідно до запитів сьогодення.

Суб'єктивні насамперед пов'язані з повільним усвідомленням бібліотечними працівниками необхідності змін у відносинах «бібліотекар – користувач». Ці відносини мають базуватися на уявленнях про сутність і запиту людей, що сьогодні користуються і користуватимуться бібліотечними послугами в перспективі. Всупереч традиційним уявленням про зміст бібліотечної діяльності, як свідчить практика, для успішного обслуговування сучасних користувачів потрібне не стільки вдосконалення роботи щодо покращання доступу до фондів (адже значна частина користувачів просто не може виділити при сьогоднішньому темпі життя в своєму часовому бюджеті необхідний ресурс часу), скільки допомога користувачам за межами бібліотеки. Сьогодення вимагає розвитку методик активної роботи з доведення наявних інформаційних ресурсів до дистантних користувачів, введення актуальної суспільно значущої інформації в обіг за межами бібліотеки, сприяння таким чином інформатизації суспільства. Активна позиція бібліотечних працівників у роботі стосовно введення в обіг актуальних для розвитку всіх напрямів сучасної діяльності інформаційних ресурсів сприятиме посиленню в соціальній свідомості уявлень про зростаючу потрібність, важливість у нинішніх умовах бібліотечних закладів, таким чином, підштовхуючи до висновків про необхідність посилення уваги до їхніх потреб.

Активізація бібліотечної роботи, пошук шляхів до підвищення її потрібності для вирішення актуальних питань суспільного будівництва будуть успішними за умови врахування еволюції психоло-

¹⁰ Роль бібліотеки в житті сільського жителя... – С. 16.

¹¹ Див.: *Горовий В. М.* Особливості розвитку соціальних інформаційних баз сучасного українського суспільства. – К., 2005. – С. 104.

¹² *Рейтблат А. И.* Электронные библиотеки: комплекторы и читатели // Библ. дело. – 2004. – С. 60.

¹³ Див. про це: *Немошкаленко В.* Тенденції глобалізації економіки, науки, освіти в ХХІ столітті та завдання науково-інформаційної діяльності бібліотек // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6. – С. 2–7; *Савіна З. І.* Інформаційний потенціал НПБ України в світлі проблем обслуговування користувачів // Бібліотека і читач на порозі ХХІ сторіччя: Зб. наук. праць / НПБУ. – К., 1998. – С. 22–28; *Березина Н. Е.* Современная читательская аудитория Российской государственной библиотеки // Мир б-к сегодня : Науч. информ. сб. – М., 1998. – Вып. 21. – С. 56–60; та ін.

гічних, соціально-психологічних особливостей нинішнього і майбутнього користувача. Вони зумовлюються як впливом нинішньої дійсності, так і привнесенням у суспільну свідомість усього комплексу завдань, пов'язаних із вибраним напрямом побудови в Україні правової держави і демократичного суспільства. У зв'язку з цим із кожним роком бібліотечні працівники мають дедалі більшою мірою враховувати нового користувача, що формується під впливом «всеохоплюючої конкуренції між індивідуумами чи організованими групами за впливові посади в уряді; високого рівня політичної участі в регулярних і законних виборах, коли жодна із дорослих соціальних спільностей не позбавлена такої участі; рівня громадянських і політичних свобод, що забезпечує цілісність політичної конкуренції і політичної участі»¹⁴, під впливом дії цих механізмів також і в усіх інших сферах суспільного життя.

У зв'язку з цим можна прогнозувати, що серед характерних особливостей користувачів бібліотек як на найближче, так і на більш віддалене майбутнє відчутно посилюватимуться конкурентоспроможність, активна життєва позиція, прагнення до вільного, незаангажованого самовиявлення.

Прискорення темпів розвитку сучасного суспільства зумовлює зростаючі його інформаційні потреби і в виробництві, і в громадському житті, в культурі і дозвіллі. У зв'язку з цим поряд із уже названими характерними рисами майбутнього користувача можна також прогнозувати безумовне виховання в нього високої комп'ютерної грамотності, уміння орієнтуватися в доступних телекомунікаційних можливостях, знання основних мов міжнародного спілкування.

Обставинами, що обов'язково впливають на формування майбутнього користувача бібліотеки, будуть також ринкові перетворення, розвиток політичної, громадянської структури суспільства, його творчого потенціалу.

Особливості студентської аудиторії в користуванні бібліотеками розвиватимуться відповідно до розвитку навчальних методик, пов'язаних із вихованням самостійності, творчих навичок. Ускладнення виробничих і загалом усіх процесів розвитку суспільного життя зумовить збільшення серед

користувачів різних категорій кількості людей, що займаються самоосвітою, підвищенням кваліфікації, перекваліфікацією.

Необхідність упровадження інноваційних технологій, розвитку наукової діяльності як об'єктивна умова достойного перебування України в міжнародній спільноті зумовить зростаючі потреби нових категорій читачів у науковій інформації світового рівня якості.

Принагідно можна зауважити, що недостатнє активне використання сьогодні вітчизняними академічними інститутами всього багатства найбільших наукових електронних баз світу, що забезпечує Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, свідчить не про слабку зацікавленість новою інформацією продуктивно працюючих учених, а про слабкість інфраструктури наукових закладів, що має забезпечувати донесення її в оптимальному вигляді дослідникам.

Паралельно можна прогнозувати зростання попиту на інформацію, що сприятиме загальнокультурному і духовному розвитку.

Вивчення читацьких запитів у бібліотеках усіх рівнів свідчить про те, що на сьогодні в структурі читацької аудиторії проявляються лише перші ознаки тих змін, з якими працівники бібліотечних установ зіткнуться в перспективі. Однак їх постійний моніторинг уже зараз для ефективності бібліотечних закладів має важливе значення. Він має стати обов'язковою основою методичних розробок, яких так потребують бібліотечні заклади для пристосування до запитів, зумовлених динамікою сучасного життя. Самі ж дослідження в таких бібліотеках, як НБУВ, НПБУ та ін., що є методичними центрами у бібліотечній сфері, необхідно проводити постійно.

Матеріали соціологічних досліджень поряд із основними суспільнознавчими напрацюваннями прогностичного спрямування, очевидно, мають стати орієнтирами перспективного планування також у сфері організації бібліотечної роботи.

Сьогодні, наприклад, викликає стурбованість високий процент незадоволених повнотою обслуговування безпосередньо в бібліотеках, причому, в бібліотеках усіх рівнів.

Як свідчить досвід НБУВ та інших бібліотечних закладів, у яких зроблені суттєві кроки по комп'ютеризації основних внутрішньобібліотечних процесів, у стислі строки можна досягти під-

¹⁴ *Diamond L.* Tul futuritarizmuson, totulitarizmuson: a demokratizalas strategial // *Mozgo Vilag.* – 1990. – P. 79.

вищення якості обслуговування читачів саме на шляху впровадження електронних технологій у бібліотечну роботу. Залишаючись книгозбірнею, бібліотека зможе значно прискорити процес зустрічі читача з книгою, коли інформація про фонд і пошукові системи буде відображена в електронному вигляді. Якщо ж на кооперативних засадах бібліотеки, згуртовані в об'єднання, матимуть спільні каталоги, якщо чітко діятимуть системи взаємної доставки книг, тоді це сприятиме більш повному задоволенню запитів читачів. На кооперативних засадах бібліотечні заклади можуть досягти більш ефективного витрачення коштів, призначених для закупівлі періодики.

Потребує аналізу і осмислення також процес ефективного використання в бібліотеці інформації в електронному вигляді, електронних версій книг і періодики, електронних інтернет-ресурсів. На протигагу цьому дублювання інтернет-кафе на безоплатній основі у бібліотеці, майбутнє навряд чи виправдає.

Сказане про можливість електронних технологій у великих бібліотеках зовсім не означає лише теоретичний інтерес до даної проблеми для бібліотек сільських. Адже вже сьогодні місцеві бюджети чи навіть залучення спонсорських коштів можуть дозволити придбання для бібліотеки і підключення до інтернету хоча б одного комп'ютера, і це напевне збільшить інформаційний потенціал книгозбірні, залучить нових користувачів, забезпечить доступ сільським жителям до нових інформаційних ресурсів, у т. ч. і в сфері виробництва, самоосвіти тощо.

Соціологічні дослідження свідчать також про необхідність дальшого розвитку електронних технологій у зв'язку зі зростаючими суспільними запитам на дистантне обслуговування користувачів. Сьогодні зростаючу необхідність у оперативній інформації, оглядово-аналітичній продукції бібліотек, в інших бібліотечних інформаційних продуктах відчувають управлінські структури, представники бізнесу. Нерідко працівники цих категорій користувачів ще не досить впевнено воло-

діють комп'ютерною технікою, мають проблеми з іноземними мовами. Як правило, у них дефіцит часу. І тому в цих категоріях користувачів користуються популярністю текстові матеріали з оглядовою, спеціально замовленою тематичною інформацією.

Засвідчена дослідженнями тенденція зростання числа молоді, яка навчається, серед користувачів, їх прагматизм, насамперед, діловий підхід до використання інформації обіцяє в недалекому майбутньому зростання кількості спеціалістів в управлінських, економічних структурах із високою комп'ютерною грамотністю і навичками ефективного використання інформаційних ресурсів. Вони потребуватимуть оперативної, ефективної роботи інформаційних структур, продуктів, що відображають закономірності розвитку суспільних процесів, синтезованої, прогнозно-аналітичної інформації. Очевидно, підготовка спеціальних бібліотечних підрозділів до задоволення таких запитів має вестись уже зараз.

Можна прогнозувати також, що відповідним комплектуванням фондів, відповідною методологією бібліотечні заклади мають відгукнутися на розвиток дистантних форм навчання у вищих і середніх навчальних закладах, а також у системі перепідготовки, підвищення кваліфікації працівників усіх галузей виробництва.

Декларований у нашій країні процес демократизації суспільства в процесі його реалізації дедалі більшою мірою активізує діяльність політичних партій, інших громадських організацій не лише в столиці, великих містах, а й безпосередньо на території регіонів. Більше того, активізація демократичних процесів у глибині суспільства якраз і є свідченням органічного прийняття цих процесів суспільством. Ця активізація затвердження реальної рівності прав людей на всіх рівнях суспільного життя неможлива без рівного права на доступ до інформації. У забезпеченні цього права – шанс на утвердження в сучасній вищій якості комп'ютеризованих, об'єднаних у потужні інформаційні системи сучасних бібліотек.